

İNSANI SƏCİYYƏLƏNDİRƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ MÜQAYISƏLİ ANALİZİ (Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərin materialları əsasında)

Röya Kazımova

Lomonosov Moskva Dövlət Universiteti Bakı filialı, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: royakazimova@yahoo.com

Xülasə: Bu məqalə insanı səciyyələndirən frazeoloji vahidlərin dörd dildə- Azərbaycan, rus, ingilis və alman dilində müqayisəli şəkildə lingvokulturoloji analizinin aparılmasının əhəmiyyətindən və ayrı-ayrı frazemlərin eyni konnativ situasiyalarda oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasından bəhs edir.

Açar sözlər: lingvokulturologiya, konseptosfer, mentalitet, kulturoloji aspekt, frazemlər, antroposentrik, psixoloji aspekt.

LINGO-CULTUROLOGICAL COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS CHARACTERIZING HUMAN

Roya Kazimova

*Lomonosov Moscow State University Baku branch,
Azerbaijan*

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. This article deals with the importance of conducting a comparative linguistic and cultural analysis of phraseological units that characterize human characteristics in four languages- Azerbaijani, Russian, English and German, as well as identifying similarities and differences of individual phrasemes in the same connotative situations.

Keywords: linguoculturology, conceptual sphere, mentality, cultural aspect, phrasemes, anthropocentric, psychological aspect.

ЛИНГОВО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ЧЕЛОВЕКА

Роя Казимова

*Ломоносов Московский Государственный
Университет, Бакинский филиал, Азербайджан
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. Статья анализирует важность проведения сравнительного лингво-культурологического анализа фразеологических единиц, характеризующих человека, на четырех языках- азербайджанском, русском, английском и немецком, а также выявления сходства и различия отдельных фразем в одних и тех же коннотативных ситуациях.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептосфера, менталитет, культурологический аспект, фраземы, антропоцентрический, психологический аспект.

1. Giriş

Dünyanın dil xəritəsinin yaradıcısı və banisi olan görkəmli alman alimi Vilhelm Humboltun dil və xalq haqqında fikirlərini nəzərə salmaq istərdim: "Dilimizdə millətin xarakterini əks etdirən, onu ehtiva edən, orijinal xüsusiyyətini müşahidə edirik". Həqiqətən də, bu fikirlərin dilin frazeoloji birləşmələrini araşdırarkən təsdiqini tapmış oluruq. O, öz əsərlərində "Xalqın ruhu" anlayışına, onun yaradıcılığına böyük diqqət yetirirdi. Hər bir millət

üçün xüsusiyyət, millətin formalaşmasında dilin rolu V. Humboldtun tədqiqatlarında dilin insanın şüuruna daxil olmaq üçün əsas vasitə olduğu qənaətinə gətirib çıxarır [1].

Moskva Dövlət Universitetinin professoru A.A.Cioeva “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışının belə tərifini verir:

"Dünyanın dil mənzərəsi-bu dil kollektivinin şüurunda dünya haqqında, reallığın konseptuallaşdırılmasının müəyyən bir yolu, tarixən təşəkkül tapmış və dildə əks olunmuş təsəvvür sistemidir" [2].

2. Frazeoloji birləşmələrin linqvokulturoloji aspektləri

Müasir dövrdə bu və ya digər dildə istifadə olunan vahidlər arasındakı sistem münasibətlərlə yanaşı, onların milli semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət mərkəzindədir. Hər bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın məişəti, adətənənələri, mədəniyyəti, tarixi və s. ilə bağlı xeyli sayda söz vardır. Eyni zamanda, fikri obrazlı və daha canlı, ifadəli vermək üçün hər bir dildə frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur. Frazeologizmlər dildə ayrıca bir lay təşkil edir. Xalqın ətraf aləm, əşya və predmetlər haqqındakı təsəvvürlərini obrazlar vasitəsi ilə çatdırmaq üçün frazeologizmlər xüsusi rol oynayır.

Frazeologiyada linqvokulturoloji istiqamətin əsas məqsədi mədəniyyətin "dili" nin frazeoloji vahidlərin məzmununa daxil edilməsinin üsul və vasitələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dil, mədəniyyət və milli mentalitetin orqanik bağlılığı, bir tərəfdən, dilçiliyin bu fundamental sistemlərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin üzə çıxarılmasında ardıcıl hərəkəti, digər tərəfdən, dilçilik və kulturologiyanın yeni nizam-intizama birləşdirilməsində elmi fikrin obyektivliyini təsdiq edir. Frazeologiyada linqvokulturoloji yanaşma o vəziyyətə əsaslanır ki, mədəniyyət öz dəyərliliyini təcəssüm etdirir, dildə məzmun ən universal bir vasitə olaraq ifadə edilir, dil "mədəni dəyərlərin ümumi ehtiyatı" nın (N. S. Trubetskaya) qorunub saxlanması və yayımına imkan yaradır [3].

İnsanı səciyyələndirən frazeoloji birləşmələrə gəldikdə isə, bir daha burada linqvokulturoloji aspektin xüsusi rol oynadığını vurğulamaq istərdim, çünki məhz bu frazemlər birbaşa insanların düşüncə tərzini, emosional vəziyyətini, mentalitetini əks etdirir və bu məhz hər bir xalqın mədəni-psixoloji xüsusiyyətini ehtiva edir. Bu baxımdan bu tip frazemlərin öyrənilməsi birbaşa öyrənilən dilin xalqın düşüncə tərzinin analizinin aparılmasına, ümumi fikir formalaşdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Buna görə də, bu dəbilqədən olan elmi araşdırma bir çox elm sahələri, məsələn psixologiya və sosiologiya üçün də aktual ola bilər.

İnsanı xarakterini bildirən bəzi frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar bir çox dillərdə eyni komponentlərdən istifadə olunaraq təqdim olunur. Məsələn, “kənək qoz” ifadəsi adətən “hədsiz dərəcədə möhkəm, əyilməyən” [6] mənasında azərbaycan dilində, ingilis dilində bu ifadə “tough nut to crack” çətin bir problem; və ya çətin əl alınan adam mənasında işlənir. Bu ifadə ilk dəfə olaraq XVIII əsrin əvvəllərində, Benjamin Franklin 1745-ci ildə yazdığı

məktubda istifadə olunub: "istehkam şəhərlər-bərk findıqlardır, hansılar ki, parçalamaq çətinidir; və sizin dişləriniz buna öyrəşməyib". Bir qədər sonra bu ifadə "ağır müştəri" ilə yəni, yola gətirməkdə çətin olan bir şəxs mənasında ingilis yazıçı-mütəfəkkiri Ç. Dickens, Barnaby Raja kitabında (1841) istifadə etdi: "Hər kəs onu idarə etməyə çalışırsa, Joe, mübahisə etməkdə olduqca çətin bir müştər idi."

Alman dilində oxşar olaraq "Eine harte Nuss" kimi istifadə olunan bu frazem "çətin məsələ" mənasında, rus dilində isə «крепкий орешек» kimi ifadə olunan bu ifadə eynilə həm azərbaycan, həm də ingilis dilində işlənən mənalarında oxşarlıq var [8].

Bu dəbilqədən olan "ürək" konsepti ilə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr dünyanın bir çox dillərində, həmçinin azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərində eyni komponentin işlənməsi ilə ifadə olunan oxşar frazemlərə rast gəlmək olar. Məsələn, "ürəyi ayaqlar altına düşmək" ifadəsi rus dilində «сердце екнуло», «heart sank» ingilis dilində, alman dilində də «Das Herz (ihm) in die Hose gefallen» kimi işlənməsi məhz burada əksər xalqların düşüncə tərzində "ürək" konseptinin əsas olmasını göstərir [8].

Rus və Azərbaycan dillərində işlənən idiomatik qrupların müqayisəsini apararkən ümumi və xüsusi spesifik milli cəhətlər ortaya çıxır. Belə ki, bu iki dil ayrı-ayrı dil ailələrinə mənsub olmaqlarına baxmayaraq, tarixən iki xalqın bir-birilə sıx inteqrasiyada olması, linqvo-kulturoloji aspektə bir-birinə qarşılıqlı təsiri də az olmamışdır. Məsələn, bu misallarda frazemlərin forma və quluşca işlənməsi hər iki dildə bənzər formada verilir: "ürəyi od tutub yanmaq"—«сердце горит», "ürəyi düşmüş halda"—«с упавшим сердцем», "başı üstündə durmaq"—«стоять над головой» və ilaxır. Bununla yanaşı bir sıra idiomatik qruplar məhz kulturoloji, millilik aspektlərini özündə saxlayır, məsələn, "dəvəsi ölmüş ərəb"—«моряк разбитого корябля» bu frazemlərdə milli xüsusiyyət özünü göstərir [5].

3. İnsanı səciyyələndirən frazeoloji birləşmələrin müxtəlif dillərdə araşdırılması

Dünyanın dil xəritəsində bu ifadələrə faktiki olaraq nəzər saldıqda, insan və onun ətrafındakı gerçəkliyə, antroposentrik kateqoriyalarda dərk edilən baxışların maddi təcəssümü görmək olar. Hər şeydən əvvəl, öyrənilən konseptlərin və frazeoloji vahidlərin məzmunu şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər bir dil şüurunun seçmə qabiliyyəti psixologiyanın onlara hansı tərəflərinin vurulması, onlar haqqında hansı təsəvvürlərin mövcud olması, habelə insan psixologiyasında universallığın milli dünyəvilik prizmasından yayınması baxımından özünü göstərir. Məhz milli idrakların əks etdirilməsində olan fərqlərlə əlaqədar psixoloji cəhətlərin eyni cəhətlərin müxtəlif "orqanlara" iki dəfə konseptosferə aid olması ilə bağlıdır. "Ürək" və "qəlb" konseptini ingilis dilində müqayisə edərkən bu, xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Bir insanın daxili həyatının bir çox hadisələri, şüurun görünməz bir ruh orqanı ilə tanış olduğu, ingilis dilli düşüncəyə görə, ağılın və ürəyin müvafiq olaraq təsir dairəsindədir, bu fenomenlər tez-tez eyni kateqoriyalarda və bəzi parametrlərdə eynilə dünyanın bir çox dillərində oxşar rol oynayır [4, s.32-35].

Milli xarakter xüsusiyyətlərini daha başqa misallarda rus dilində olan “сердце кровью обливается, душа болит” analoji olaraq azərbaycan dilində “ürəyim qan ağlayır”, “ürək dağlamaq”, ingilis dilində “bleeding heart”, alman dilində “blutendes Herz” quruluşca və formaca eyni olsa da, ingilis və alman dillərində fərqli kontekstlərdə istifadə oluna bilər. Bu ifadələrdən bir daha görürük ki, emosional, hissi cəhətləri bildirən bu frazeoloji birləşmələr müxtəlif xalqların “kədər, hüzn və məyusluq” kontekstində eyni psixoloji durumu əşlədiğindən, bir növ eyni hisslərə malik olurlar və buna görə də eyni kommunikativ leksemlərdən istifadə edirlər [6].

Bununla belə, linqvokulturoloji faktorları nəzərə alarkən fərqli cəhətlərə də toxunmaq istərdim, belə ki, İngilis dilinin Amerikan variantında “baş” –“head” komponentli frazeoloji birləşmələrdə “müsbət, pozitivlik, əzmkarlıq və hər hansı bir işə tez reaksiya vermək, başlamaq” mənalarında işlənərək burada Britan variantından fərqliyi ortaya çıxır. Məsələn, “Heads up”—“ehtiyatlı ol”, “diribaş ol”, “Go at, it bald-headed”—“düşünmədən irəli getmək” mənalarında ifadə olunur [3].

Frazeoloji birləşmələrin linqvokulturoloji aspektdən baxılması onların həm düzgün ifadə olunması, digər dillərdə düzgün istifadəyə, və həmçinin xalqların psixoloji konqnitiv düşüncə tərzləri haqqında, və konseptual verbalizasiya mexanizmlərinin daha qabarıq və aydın şəkildə öyrənilməsinə kömək edir.

Linqvokulturoloji analizin aparılmasının digər məqsədi frazeologiyanın şifahi mədəniyyətin daşıyıcısı olduğunu bir daha sübut etməkdir. Məhz frazeoloji vahidləri dilin “mədəni vahidləri” kimi insanların dünyagörünüşünü göstərən bir “güzcü” adlandırmaq olar. "Müxtəlif üsullarla kodlanmış bu və ya digər sosial qrupların dəyər verdikləri mədəniyyəti, dünyagörünüşünü açıq şəkildə göstərir... frazeologiyanın reproduksiyası onun mədəni funksiyası ilə şərtlənir-o, insan və dünya haqqında mədəni informasiyanın saxlanılması və ötürülməsi vasitəsidir" [7, s.6].

Nəticə. Ətraf aləmin obyektlərin müxtəlifliyindən (əsərlər, insanın özü, təbiəti) danışarkən, biz əşyalar, hərəkətlər və mətnlər haqqında danışırıq. İnsan şüurunda isə mədəni məkan digər mədəni məkan ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olan bilik, assosiasiyalar, obrazlar, təsəvvürlər şəklində komplektləşir. Belə ki, frazeologiyanın istənilən obrazı digər mədəni məkanıda xas olan əşyaları və hadisələri əsaslanaraq, sanki, "daxili" mədəni məkana, assosiasiyalar, təsəvvürlər məkanına qər q olur, mədəni "emal" keçir və artıq yenidən özünüküləşdirilmiş formada düşünölmüş mənasında işlədilir. Bir insanın şüurunda frazeoloji vahid qəbul edildikdə, onun müəyyən bir mədəni kodla əlaqəsi baş verir. İnsanın şüuru ilə bütün komponentlərin mədəni mənalarının "axtarışı" həyata keçirilir və mədəni işarələr kimi onların davamlılığı və əhəmiyyəti təsdiq edilir.

Frazeologiyanın bu və ya digər mədəni kodla əlaqələndirilməsi mədəni-milliy mənliyin məzmununu təşkil edir. Söz mənasında assosiativ əlamətlərin təhkim edilməsi, yəni konnotasiyaların yaranması-mədəni-milliy prosesdir, o sağlam insanın məntiqinə tabe olmur. Hər bir frazeoloji vahidlər mədəni məkanda onu müəyyən edən xüsusi kodla simvol

əhəmiyyətini xarakterizə olunur. Simvolun mahiyyəti "işarədə deyil, gerçəkliyə simvolik münasibətdədir və bununla da işarənin semiotik müəyyənliyinin aradan qaldırılmasında... bu prosesdə frazeologiya xüsusi rol verən ikili işarəvilik nişanı kimi nəzərdə tutulur... Mədəniyyət simvolları mədəniyyətin dəyər mənalarını təcəssüm olunduğu dayanıqlı işarələrdir.

İnsan fəaliyyət prosesində özü üçün yeni bir obyekt kəşf edir, dünyadakı əşyaların adlandırılması prosesində isə insanın obyektəki işarəsini aydınlaşdırmasıdır.

Bu mənada realiyalar mədəniyyətin işarəvi simvolu olaraq bu vəya digər dildə xüsusi statusa malikdirlər, onların işarəvi kontekstdən əlavə, həm də verbal simvol kimi mədəni dəyərləri özündə birləşdirir. Frazeologiyanın əsas komponenti olma bu simvol, əşyavilik baxımından frazeologiyanın semantik mənasını özündə ehtiva edir [7, s.18].

Nəticədə bir daha qeyd etmək istərdim ki, insan xüsusiyyətini bildirən frazeoloji vahidlər hər bir xalqın düşüncə tərz, mədəni və psixoloji-emosional vəziyyətini əks etdirdiyi üçün linqvokulturoloji metodla araşdırılması bu və ya digər xalqı fərqləndirən və oxşar düşüncə və mədəni tərzlərinin olub olmasına, bu vahidlərin daha mükəmməl şəkildə aydınlaşdırılmasına və tərcümə prosesinin asanlaşdırılmasına köməklik göstərir.

Ədəbiyyat

1. Humboldt V., (1985), Mədəniyyət dili və fəlsəfəsi, Moskva: Tərəqqi, 450 c.
2. Jioeva A.A., (2006), İngilis mentalitetinin açar sözlərin prizması ilə: Understatement. Moskva Dövlət Universitetinin bülleteni, "Dilçilik və mədəniyyətlərarası kommunikasiya", №3, s. 45-56.
3. Məmmədzadə K., (2008), İngiliscə-Azərbaycanca-Rusca frazeoloji lüğət, Qafqaz Universiteti Nəşri, Bakı.
4. Arsenyeva E.F., Semuşina E.Y., (2013), İdrak nəzəriyyəsində frazeoloji birləşmələrin xüsusiyyətləri, III Beynəlxalq konfrans, Belqorod, s.32-35.
5. Zıkova I.V., Mədəni-dil əlamətləri kimi frazeoloji vahidlərin formalaşmasında mədəniyyət konseptosferinin rolu. – URL: http://ilingran.ru/avtoreferats/doct_zykova.pdf
6. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/k%C9%99n%C9%99k+qoz>
7. Kovşova M.L., Frazeoloji vahidlərin semantikasi və praqmatikasi (lingvokulturoloji aspekt) /URL: <http://test.vak.ed.gov.ru>.
8. Alman dilində frazeoloji birləşmələrin mənası, mənşəyi: <http://www.deutschseite.de/textarbeit/redewendungen/redewendungen.html>
9. İngilis dilində idiomatik sözlər, söz birləşmələri: https://www.learn-english-today.com/idioms/idiom-categories/anger-annoyance/anger-annoyance1_up-flak.html